

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.76

DOI <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2.1009>

М. І. Маєтний
orcid.org/0000-0001-9123-0706
науковий співробітник
Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І ОСНОВНИХ СВОБОД ЛЮДИНИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 р. Україна постала перед новими викликами і вперше опинилася в умовах воєнного стану, який розповсюдився на всю територію держави. В умовах воєнного стану значно змінився процес здійснення кримінального провадження, законодавцем було прийнято низку нормативних актів, якими змінено процедуру притягнення особи до кримінальної відповідальності та введено норми, які носять правообмежувальний характер для громадян. Окрім сфери кримінального провадження було прийнято законодавчі акти, які обмежують права та основоположні свободи людини в умовах воєнного стану. Мова йде про право вільного пересування, зокрема, в період дії комендантської години, право здійснювати відеозапис, залишати місце проживання без дозволу територіального центру комплектування та соціальної підтримки, право на працю тощо. Отже, можна констатувати, що з введенням в Україні воєнного стану обмеження прав і основних свобод людини відбувається щонайменше в двох напрямках – загальному – стосується кожного громадянина України, процесуальному – стосується тих осіб, які залучені до сфери кримінального провадження і в умовах воєнного стану на них накладаються додаткові обмеження. В процесі дослідження більш детально зупинимось на цих напрямках та обґрунтуємо виділення саме цих положень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід констатувати, що наукові праці з означеної проблематики не пов'язані виключно із початком повномасштабного вторгнення 24 лютого. Починаючи з 2014 р. науковці досліджували особливий правовий режим – у районі проведення антитерористичної операції [1; 2]. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України досліджував І.М. Проць [3]. Проблеми обмеження прав і свобод людини в умовах дії спеціального правового режиму стали предметом наукового пошуку Р.І. Мельник та Т.П. Чубко [4]. Теоретичний і практичний аспекти обмеження

прав і свобод людини в сучасних умовах аналізував колектив авторів на чолі із А.М. Мерник [5]. Окремо слід зазначити про ґрунтовну працю колективу авторів, в якій надано науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України: Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України [6]. В. Михайленко здійснила дослідження проблемних питань участі підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану [7]. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про здійснення великої кількості досліджень означеної проблематики. Водночас, враховуючи постійні зміни до законодавства, вона потребує нового наукового пошуку. Так, зокрема, варто розглянути як «загальний» аспект, так і кримінальний процесуальний аспект обмеження прав і основних свобод людини в умовах воєнного стану. Це саме стосується і дослідження правових підстав. Пропонується розділити ці підстави на «загальні» і процесуальні.

Метою статті є дослідження правових підстав для обмеження прав і основних свобод людини в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Законодавець визначає воєнний стан як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумов-

лене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [8]. Цитована дефініція була надана законодавцем у 2015 р. і залишилася чинною з початком повномасштабного вторгнення. Як визначено, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб є складовою частиною дії цього особливого правового режиму. І фактично *першою правовою підставою їх обмеження виступає факт введення воєнного стану*. Порядок введення воєнного стану визначається ст. 5 Законом України «Про правовий режим воєнного стану» і представляє собою цілий ряд дій, які передують введенню воєнного стану і обмеженню прав та свобод осіб. Кінцевим етапом є оприлюднення Указу Президента України разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набрання чинності [8].

Як зазначається в п. 5 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», в указі Президента України про введення воєнного стану має зазначитися вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Так, звернення до Указу Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні» дозволяє визначити, що «можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану...» [9]. Отже, можемо визначити *другу правову підставу для обмеження прав і основних свобод людини в умовах воєнного стану – визначення їх конкретного переліку Указом Президента України*.

Стосовно фізичних осіб можемо констатувати, що наразі можуть бути обмежені наступні права та свободи:

- право на недоторканність житла;
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;
- право на невтручання в особисте і сімейне життя;
- свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України;
- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

– право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації;
- право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;
- право на підприємницьку діяльність;
- право на працю;
- право на страйк;
- право на освіту.

Окремі із зазначених прав мають своє втілення також у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України). Так, у статтях 12, 14, 15, 16 КПК України зазначені права, що можуть бути обмежені під час здійснення кримінального провадження. Цікаво констатувати, що обмеження права на недоторканність житла чи іншого володіння особи, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя відбувалося під час кримінального провадження і до введення воєнного стану. Наразі до кримінальних процесуальних обмежень додалися обмеження прав та свобод на час дії воєнного стану.

Науковці під час дослідження конституційних положень, які регламентують обмеження прав осіб на період дії особливих правових режимів, пропонують вказані обмеження поділити на такі категорії: обмеження основних прав і свобод в умовах особливих правових режимів, обмеження основних прав і свобод у межах кримінального процесу, обмеження основних прав і свобод у виборчому процесі [3, с. 382-383].

Вбачається, що слід погодитися із запропонованою класифікацією. Водночас, на наше переконання, в умовах повномасштабної війни обмеження основних прав і свобод у виборчому процесі не створюють окремої групи обмежень і на представляють собою інтерес. Так само, право на страйк не є тим правом, обмеження якого за умов воєнного стану, має важливе значення для громадян України. Отже, нами пропонується виділити дві групи обмежень прав та свобод людини в умовах воєнного стану – загальні обмеження (стосуються всіх фізичних та юридичних осіб) та кримінальні процесуальні обмеження (реалізуються в рамках кримінального провадження). Зазначений умовивід має свою силу виключно на час дії воєнного стану на всій території України, коли окремі із прав, що можуть бути обмежені відповідно до Указу Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р., на наш погляд, не мають своєї реалізації і необхідності у своїй реалізації.

Враховуючи обмежений обсяг дослідження, не видається за можливе розглянути всі обме-

ження прав та свобод людини в умовах воєнного стану, а також підстави цих обмежень. Отже, пропонуємо зупинитися на кримінальних процесуальних обмеженнях прав та свобод осіб на період воєнного стану. Для визначення правових підстав кримінальних процесуальних обмежень слід звернутися до КПК України. З 24 лютого для забезпечення ефективності здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану Верховною Радою України було прийнято низку Законів України, яким внесено зміни та доповнення до кримінального процесуального законодавства України в частині оптимізації повноважень слідчого, прокурора, слідчого судді, керівника органу прокуратури під час здійснення досудового розслідування в умовах введення в Україні або окремих її місцевостях воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України. Законодавцем було створено нові норми, а також доповнено чинні норми. В Кодексі міститься Розділ IX-1 «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану», який визначає порядок здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану, відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану, скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або зміна запобіжного заходу з інших підстав та інші положення.

Для визначення конкретного переліку кримінальних процесуальних обмежень прав та свобод осіб слід детально вивчити норми КПК України. Вбачається, що до таких обмежень можна віднести наступні:

- строки виконання кримінальних процесуальних дій можуть бути змінені у випадках, коли відсутня об'єктивна можливість їх виконання у визначені законом строки. В таких ситуаціях строк їх вчинення визначається як невідкладний, але не пізніше ніж через 15 днів після припинення чи скасування воєнного стану. Вбачається, що цитоване положення значним чином впливає на права особи у кримінальному провадженні. До прикладу, інформація про прийняття заяви надається слідчим або прокурором заявнику у строк не більше п'яти днів з моменту подання заяви. За часів воєнного стану надання цієї інформації може бути у невизначений строк, що звісно впливає на процесуальний статус заявника і його ознайомлення із матеріалами кримінального провадження;

- особу може бути затримано без ухвали слідчого судді. При цьому строк тримання під вар-

тою може продовжуватися неодноразово в межах строку досудового розслідування. Можливість неодноразового продовження строку тримання під вартою, на наше переконання, значним чином обмежує права особи. На час воєнного стану цей крок законодавця виправдовується відсутністю доступу до слідчого судді або складністю доступу до судового контролю;

- автоматичне продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою у разі неможливості проведення підготовчого судового засідання. При цьому такий запобіжний захід буде продовженим до вирішення відповідного питання у підготовчому судовому засіданні, але не більше ніж на два місяці. Вбачається, що таке автоматичне продовження дії запобіжного заходу без здійснення судового контролю значним чином порушує процесуальні права особи і обмежує її права під час здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Водночас, причини такого законодавчого кроку були визначені нами вище;

- автоматичне продовження тримання під вартою у випадках, коли закінчується строк дії ухвали суду та неможливо здійснити розгляд судом цього питання – цей запобіжний захід вважається продовженим до вирішення відповідного питання судом, але не більше ніж на два місяці. Зрозуміло, що цитоване законодавче положення відноситься до перелічених вище і пояснюється тими самим причинами;

- неможливість здійснення провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, судом присяжних. В умовах воєнного стану законодавець вбачає за неможливе скликання суду присяжних, створення «ризик» для громадян і відмовляється від такої моделі судового розгляду на період дії особливого режиму. На наш погляд, це обмежує права особи через те, що особа, щодо якої розглядається справа щодо злочину, за вчинення якого передбачено довічне позбавлення волі, не може обирати яким складом суду буде здійснюватися провадження – колегіально судом у складі трьох суддів або судом присяжних;

- участь захисника у процесуальних діях забезпечується дізнавачем, слідчим, а у разі неможливості явки захисника – із застосуванням технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника. З одного боку – застосування відео-, аудіозв'язку в умовах ведення активних бойових дій є чи не єдиним способом забезпечити особу правовою допомогою захисника. З іншого – як особа, щодо якої здійснюється провадження, має узгоджувати лінію захисту із захисником, як має забезпечуватися їх конфіденційне спілкування, які засоби відео-, аудіозв'язку мають застосовуватися – загально-

доступні чи з обмеженим доступом? Ці питання наразі залишаються без відповіді. Відсутність відповіді на них породжує обмеження прав та свобод особи під час кримінального провадження. Додамо, що, на наше переконання, в цьому випадку, може йтися не тільки про їх обмеження, але й про порушення (всі перелічені вище норми закріплені у ст. 615 КПК України);

– за окремими складами злочинів (109-114-1, 258-258-5, 260, 261, 437-442 Кримінального кодексу України) слідчий суддя, суд при постановленні ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, має право не визначити розмір застави (ч. 4 ст. 183 КПК України). Вбачається, що таким положенням обмежуються права підозрюваної особи щодо внесення застави як альтернативи тримання під вартою. Фактично за переліченими складами правопорушень встановлюється безальтернативне тримання під вартою, що порушує положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини;

– суд може ухвалити рішення про здійснення дистанційного судового провадження, незважаючи на заперечення учасників кримінального провадження, в тому числі, обвинуваченого (ч. 2 ст. 336 КПК України).

Аналіз наведених положень свідчить, що підставою кримінальних процесуальних обмежень є пряме закріплення їх в КПК України, а також закріплення порядку їх застосування – покладення повноважень слідчого судді на прокурора, автоматичність продовження, застосування цифрових технологій задля залучення до провадження тощо.

Висновки. Нами було встановлено, що стосовно фізичних осіб можуть бути обмежені наступні права та свободи: право на недоторканність житла; право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; право на невтручання в особисте і сімейне життя; свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України та інші права. Нами пропонується виділити дві групи обмежень прав та свобод людини в умовах воєнного стану – загальні обмеження (стосуються всіх фізичних та юридичних осіб) і кримінальні процесуальні обмеження. Враховуючи обмежений обсяг дослідження більшу увагу нами зосереджено на кримінальних процесуальних обмеженнях. У статті констатовано, що першою правовою підставою їх обмеження виступає факт введення воєнного стану. Остаточо першу правову підставу визначає оприлюднення Указу Президента

України разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набрання чинності. Другою правовою підставою для обмеження прав і основних свобод людини в умовах воєнного стану є визначення їх конкретного переліку Указом Президента України. Третньою підставою або підставою кримінальних процесуальних обмежень є пряме закріплення їх в КПК України, а також закріплення порядку їх застосування – покладення повноважень слідчого судді на прокурора, автоматичність продовження, застосування цифрових технологій задля залучення до провадження тощо.

Література

1. Лазукова О. В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: монографія. Харків: Право, 2018. 280 с.
2. Діяльність прокурора в особливий період: навч. посіб. / М.С. Туркот, О.В. Єні, Г.О. Ганова, О.В. Лазукова та ін. Київ: Національна академія прокуратури України, 2019. 416 с.
3. Проць І.М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381-384.
4. Мельник Р.І., Чубко Т.П. Проблеми обмеження прав і свобод людини в умовах дії спеціального правового режиму. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 125-134.
5. Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлаков В.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/9>
6. Гловюк І., Тетерятник Г., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Електронне видання. Львів-Одеса, 2022. Станом на 25 березня 2022. 31 с.
7. Михайленко В. Деякі проблемні питання участі підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Кримінально-правові, кримінологічні, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану*: Всеукраїнська науково-практична конференція. Київ, Львів, Дніпро, 20 квітня 2022 року. С. 74-77.
8. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Голос України*. 2015. № 101.
9. Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

Анотація

Маєтний М. І. Правові підстави для обмеження прав і основних свобод людини в умовах воєнного стану. – Стаття.

У статті розглянуто правові підстави для обмеження прав і основних свобод людини в умовах воєнного стану. Нами було встановлено, що стосовно фізичних осіб можуть бути обмежені наступні права та свободи: право на недоторканність житла; право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; право на невтручання в особисте і сімейне життя; свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України; право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на підприємницьку діяльність; право на працю; право на страйк; право на освіту. Нами пропонується виділити дві групи обмежень прав та свобод людини в умовах воєнного стану – загальні обмеження (стосуються всіх фізичних та юридичних осіб) і кримінальні процесуальні обмеження. Враховуючи обмежений обсяг дослідження більшу увагу нами зосереджено на кримінальних процесуальних обмеженнях. У статті констатовано, що першою правовою підставою їх обмеження виступає факт введення воєнного стану. Остаточно першу правову підставу визначає оприлюднення Указу Президента України разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набирання чинності. Другою правовою підставою для обмеження прав і основних свобод людини в умовах воєнного стану є визначення їх конкретного переліку Указом Президента України. Третьою підставою або підставою кримінальних процесуальних обмежень є пряме закріплення їх в КПК України, а також закріплення порядку їх застосування – покладення повноважень слідчого судді на прокурора, автоматичність продовження, застосування цифрових технологій задля залучення до провадження тощо.

Ключові слова: правові підстави, права та свободи, воєнний стан, кримінальні процесуальні обмеження, особливий правовий режим, слідчий суддя, прокурор.

Summary

Maietnyi M. I. Legal grounds for restricting human rights and fundamental freedoms under martial law. – Article.

The article examines the legal grounds for restricting human rights and fundamental freedoms under martial law. We established that the following rights and freedoms may be limited in relation to natural persons: the right to inviolability of housing; the right to confidentiality of correspondence, telephone conversations, telegraphic and other correspondence; the right to non-interference in personal and family life; freedom of movement, free choice of place of residence, the right to freely leave the territory of Ukraine; the right to freedom of thought and speech, to the free expression of one's views and beliefs; the right to participate in the management of state affairs, in all-Ukrainian and local referendums, to freely elect and be elected to state and local self-government bodies; the right to assemble peacefully, without weapons, and hold meetings, rallies, marches and demonstrations; the right to own, use and dispose of one's property, the results of one's intellectual and creative activity; the right to entrepreneurial activity; the right to work; the right to strike; the right to education. We propose to distinguish two groups of restrictions on human rights and freedoms under martial law conditions – general restrictions (applicable to all individuals and legal entities) and criminal procedural restrictions. Given the limited scope of the study, we focused more attention on criminal procedural restrictions. The article states that the first legal basis for their restriction is the fact of the introduction of martial law. Finally, the first legal basis is determined by the publication of the Decree of the President of Ukraine together with the law on the approval of such a decree of the President of Ukraine and its entry into force. The second legal basis for restricting human rights and fundamental freedoms under martial law is the determination of their specific list by the Decree of the President of Ukraine. The third reason or basis for criminal procedural restrictions is their direct enshrinement in the Criminal Procedure Code of Ukraine, as well as enshrining the order of their application – assigning the powers of the investigating judge to the prosecutor, automatic continuation, use of digital technologies to involve in proceedings, etc.

Key words: legal grounds, rights and freedoms, martial law, criminal procedural restrictions, special legal regime, investigating judge, prosecutor.